

DRUGI DEO
ETNIČKA I RELIGIJSKA POZADINA
KULTURE MIRA NA BALKANU

UVODNO SAOPŠTENJE

Dragan Todorović¹³

ETNICITET, RELIGIJSKI IDENTITET I KULTURA MIRA
NA BALKANU (Osvrt)*

Jedanaest priloga temata “Etnička i religijska pozadina kulture mira na Balkanu” na različite načine osvetljava ulogu etničko-konfesionalno-religijskog kompleksa u evrointegracijskim procesima na Balkanu.

Po svojoj opštosti izdvaja se rad Vihrena Buzova “Tolerantnost u balkanskim kulturama”. Polazeći od jedne koncepcije o racionalnoj diskusiji, pisac analizira razliku u shvatanju tolerantnosti između zapadne i balkanskih kultura. Tolerantnost je vrednost (sposobnost) i komunikativna norma koja određuje odnos prema drugom čoveku, drugoj zajednici, drugoj zemlji. Ona pretpostavlja ravnopravnost, pluralitet mišljenja, kritičnost i spremnost za prihvatanje drugačije tačke gledišta. U zapadnoj kulturi tolerantnost je izraz nadmenosti i predstavlja realno sredstvo dominacije. Balkanske kulture imaju nešto demokratičnije shvatanje tolerantnosti, a upravo te različite predstave o tolerantnosti stvaraju niz poteškoća zapadnoj politici na Balkanu.

Pregledom različitih načina regulisanja većinsko-manjinskih odnosa diljem balkanskog etničko-religijskog šara tokom iste-

¹³ Asistent, Filozofski fakultet, Niš.

* Spremljeno u okviru projekta *Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije* (149014D), koji se izvodi na Filozofskom fakultetu u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine RS.

klog dvadesetog veka, započinje Nada Raduški svoj rad “Međunarodni odnosi u okviru etnodemografskih procesa na Balkanu”. Određujući etno-političke, ekonomske i demografske faktore kao grupe faktora koji, u sadašnjosti jednako kao i u prošlosti, “boje” konflikte u balkanskom regionu, autorka se otvoreno zalaže za afirmisanje politike razumevanja kompleksne prirode manjinskog pitanja, kao suštinskog preduslova u nastojanjima da se pripadnici balkanskih manjina ne tretiraju neprestano kao “kamen spoticanja”, nego kao faktor unapređenja međususedskih odnosa država Balkana. U ostvarivanju tog cilja neophodno je ispuniti dva osnovna uslova (str. 187): “obezbediti svim licima bez diskriminacije ista prava i slobode, kao i poštovanje osobenosti (etničkih, kulturnih, verskih, jezičkih i sl.) pripadnika svake nacionalne manjine” i “pronaci formulu koja bi bila prihvatljiva za svaku balkansku zemlju posebno, pri čemu bi se vodilo računa o interesima matične zemlje i zemlje u kojoj se manjina nalazi”. Etnička tolerancija i živa aktivnost u sferi kulture, podržani podsticajnim potezima međunarodne zajednice, dodatne su garancije stabilizacije balkanskog regiona i njegove evropske integracije.

O doprinosu masovnih medija u Bugarskoj očuvanju međuetničkog mira i tolerancije i unapređivanju kulturnog pluralizma piše Elisaveta Ignatova u radu “Etnicitet i mas-mediji u Bugarskoj”. Posebna pažnja posvećena je isticanju uloge masovnih medija u ustanovljavanju i očuvanju interetničke tolerancije u modernoj Bugarskoj. Nakon prezentacije istorijata i aktuelnog stanja štampanih medija najzastupljenijih manjina na nacionalnom nivou, kao i slike koja preovlađuje o pripadnicima etničkih manjina u štampanim medijima na nacionalnom i regionalnom planu, autorka se okreće detaljnijoj analizi odnosa koji prema njima razvijaju elektronski mediji, kao mediji sa nesumnjivo najvećim uticajem na javno mnjenje. Pored obilja primera pozitivnog vrednosnog utemeljenja, navodi se i jedan ekletantan primer negativnog predznaka. Radi se o komentarima međuetničkih odnosa u dnevnom desetominutnom šou agresivnog imena *Ataka* (Napad), emitovanom u špic terminu od strane jednog privatnog kablovskog TV kanala. Sve dok novinar-voditelj ovog šoua nije zaplovio političkim vodama, posti-

žući neočekivan uspeh na opštim izborima u zemlji 2005. godine, medijski analitičari, elita i političari gotovo i da nisu obraćali pažnju na njegove jetke prozivke sa jasnom populističkom i ekstremističkom pozadinom. Uzavrela atmosfera iz studija prenela se na gradske trgove tokom političke kampanje, u vidu ksenofobičnih i uvredljivih izjava pripadnicima etničkih manjina, posebno Romima, dovodeći u pitanje postulate bugarskog etničkog modela. Ostaje nada da će se “Ataka” pokazati kao trenutni uspeh većih demagoga i političkih avanturista koji su organizovanom propagandom naterali jedan broj birača da poveruju u apsurdne i prosvećenom razumu neprihvatljive ideje, a ne kao trajno razočarenje u bugarske evropske perspektive. Rezultati poslednjih predsedničkih izbora i ulazak Volena Siderova u drugi izborni krug ne razvejavaju taj strah.

Tokom prošle decenije Bugarska je uspostavila pravni i institucionalni okvir za zaštitu prava manjina, a današnja edukativna uloga nacionalnih i regionalnih, ali treba reći i manjinskih etničkih medija je, upozorava Ignatova, da unapređuju mišljenja većine o pravima etničkih manjina, šire pozitivne primere iz neposrednog okruženja i ohrabruju toleranciju etničkih razlika među ljudima i multikulturalni dijalog. Na delu bi trebalo da aktivnije zažive primeri pozitivne diskriminacije u javnim i privatnim medijima, čime bi se osnažila krhka novinarska elita sastavljena od predstavnika manjinskih etničkih grupa.

Parafrazirajući Hansa Kinga, Ivan Cvitković, u radu “Uloga konfesija u procesu pomirenja na Balkanu i evropske integracije”, pita se “*može li biti mira među balkanskim narodima, bez mira među ovdašnjim konfesijama*”, uvažavajući činjenicu da “mir među konfesijama može pozitivno doprinijeti miru među narodima” (str. 251). Može li individualna sloboda izbora, posredstvom novih informacionih tehnologija osnažene drugačije slike o inim religijama i kulturama, nadvladati stanovište konzervativnih lokalnih religijskih vođa? Autor pesimistički odgovara: “Ako je riječ o međuljudskim odnosima, (po)mirenje je moguće. U druge vidove skorog (po)mirenja, teško je povjerovati” (isto). A da bi izmenjena optika gledanja na etničko-religijsko-individualne razlike u savremenosti zaživela na individualnom planu, neophodno je, upućuje

Cvitković, “razvijati *kulturu odnosa prema Drugom i drugačijem*”, preciznije, “potrebno je razvijati kulturu priznavanja Drugoga” (str. 252-3). Ukoliko bi se, pak, religijske zajednice odlučile doprineti ovom uzvišenom cilju, pred njima bi se postavila dužnost vaspitanja i podučavanja starih i mladih sledbenika ne samo sopstvenoj, već i tradicijama nosioca drugačijih religioznih usmerenja i pogleda. Strah od Drugog ne ostavlja prostora ni praštanju, kamoli pomirenju, tako neophodnim izmučenim balkanskim narodima u kreiranju kulture mira i tolerancije. Posebno mesto pripada razmatranju socijalnog angažmana religijskih zajednica, o čemu se doskora ćutalo, a odskora vrlo glasno raspravlja, čak i među pravoslavcima. Ne nudi prof. Cvitković konačne odgovore u svom, na razmišljanje podsticajnom, tekstu, ali je dovoljno što će svakoga ko ga pročita potaći na samopropitivanje i unutrašnje tragalaštvo, kao što je učinio sa svima nama koji smo tekst već pročitali.

Izveštaj Bogdane Todorove, sa naslovom “Uloga religijske kulture u ostvarivanju islamsko-hrišćanskog dijaloga na Balkanu”, pretresa stanje na multireligijskog sceni Balkana u smislu doprinosa boljem i uspešnijem viđenju i razumevanju “onog drugog”. Njen je utisak da stereotipi nastavljaju da igraju važnu ulogu u očuvanju kolektivnih identiteta, a tuđi nedostaci još uvek su veći i strašnji u poređenju sa sopstvenim. Kao da su se na tranzicionim stazama i bogazama zagubili ideali tolerancije i bliskosti u društvenim odnosima, posebno onim diktirani iz crkvenih krugova. Poput svake druge, i religijska isključivost ne vodi ka miru na Balkanu, već u nepoznanicu, mržnju i neprijateljstvo njegovih aktera. Pozivajući se na autoritete, Todorova podseća da je pred sledbenicima takvih svetskih religija kao što su hrišćanstvo i islam naročita obaveza da prednost daju onim obrascima i formama međusobnog opštenja koji podstiču kooperaciju, prožimanje i razmenu raznovrsnih kulturnih elemenata. Da li “evropski islam” može da odigra posredničku ulogu između nepoverljivog nemuslimanskog Zapada i sve glasnijih zahteva koji dolaze iz svetskih centara islama, sve češće i sve više od najmlađih pokolenja? Da li “balkanska islamska kultura”, posredovana vekovnim susretanjem sa lokalnom hrišćanskom tradicijom, može da predupredi elemente nasilja, koji sve više prodiru

na javnu scenu, propagirani od strane radikalnih struja i elemenata unutar ortodoksnog islama, poput *salafitskog džihadizma* ili *vehabizma*? Može li se susret i dogovor uspostaviti u isključivo okvirima sekularne javne sfere, bez zakulisne namere da se religije uopšte istisne iz javnog života? Neke od odgovora razmatra Todorova u svom radu.

Sa dragocenim informacijama o nedovoljno obrađivanoj temi na balkanskim prostorima upoznaje nas Ivan Barišić u svom prilogu "Džamijska kultura u jugoistočnoj Evropi". Kulturni i religijski identitet Balkana nije moguće zamisliti bez islamskog nasleđa, te je odnos prema muslimanima i obeležjima njihove vere svojevrsan lakmus papir za propitivanje ideja tolerancije i saživota. Objedinjavajući u sebi praktičnu (mesto za molitvu), društvenu (centar socijalnog života članova zajednice) i simboličku funkciju (potvrda prisustva islama i pobožnosti vernika), kao sakralni objekti i spomenici kulture, vekovne džamije nemo su svedočile sudbinu islama na Balkanu. Za islamski svet, naročito tamo gde je predstavljao manjinu, oduvek su predstavljale "centar potvrđivanja i širenja zajedničkih društvenih i civilizacijskih vrednosti, u kome se oblikuje i označava zajednica, gde se zajednički interesi i vizije razmenjuju i ponovno potvrđuju" (str. 277). No, upozorava Barišić, balkanska situacija oduvek je obilovala osobenostima koje su uslovljavale i značajno opterećivale doživljaj najupečatljivijih znamenja islama. U ratnom virovu devedesetih godina isteklog dvadesetog veka, dominantna etnokonfesionalna identifikacija na svim stranama verska je zdanja drugačijeg predznaka redovno tumačila kao vidljive neprijateljske manifestacije. Stradale su crkve, sinagoge i džamije, beležeći prethodno višestoletnu tradiciju. Kada su ratna dejstva utihnula i usledio period obnove religioznih aktivnosti u novonastalim državama, a radi se o poslednjoj deceniji, iznova su vitki minareti budili strah od bujanja nacionalističkog tumačenja islama i arabocentrizma, naročito zbog svog svoje monumentalnosti i raskoši na kojoj nisu štedeli donatori iz bogatih islamskih zemalja. Doprinela je sigurno tome i današnja antiislamska kampanja pojedinih zapadnih zemalja usled terorističkih akcija islamskih fundamentalista. Ipak, autor podseća da "prisustvo muslimana

suočava Evropljane... sa iznalaženjem načina da se muslimanima garantuje sloboda verskog opredeljenja i pravo veroispovesti, kao i život po načelima kulture za koju su se opredelili” (str. 283). Ujedno i, kao u radu Todorove, upitanost mogu li pod ruku evropske vrednosti i domaći, “evropski” islam, kao neizostavni sastojak evropske kulturne baštine?

A o perspektivama hrišćanstva, tačnije značaju međureligijskog dijaloga crkava i verskih zajedica za evropeizaciju konfliktnog balkanskog područja i izgradnju kulture mira na Balkanu, piše Dragana Radisavljević-Ćiparizović u tekstu “Doprinos crkava i verskih zajednica procesima evropskih integracija: mogućnost razvijanja kulture mira na Balkanu”. Mogu li crkveni velikodostojnici inih veroispovesti hrišćanske religije, obrazovnom delatnošću, socijalnim angažmanom i ekumenskim susretanjem na lokalnom i regionalnom planu podstaći osavremenjivanje balkanskih nacionalnih i verskih identiteta ili će zanavek ostati skučeni uzusima “lošeg konzervativizma” i prizemne političke zloupotrebe? Autorka rezimira zaključke brojnih međureligijskih susreta i konferencija poslednjih nekoliko godina u Srbiji, na kojima se otvoreno diskutovalo o smislu religije u modernom svetu, zajedničkim duhovnim i moralnim vrednostima u hrišćanstvu, prevazilaženju starih nesporazuma i predrasuda i promovisala jedna nova etika dijaloga i saradnje, ličnog i neposrednog razgovora i potrebe za upoznavanjem sa drugačijom tradicijom sagovornika. Malu kritiku, bolje rečeno podsticaj za budući naučni rad, autorki upućujemo u smislu da nedostaje pregled opisanih dešavanja i u ostalim balkanskim zemljama, s obzirom na to kako je rad naslovljen.

O tome da li je na delu desekularizacija ili klerikalizacija savremenog srpskog društva raspravlja Mirko Blagojević u svom radu istoimenog naslova. Naime, oslanjajući se na empirijom potkrepljenu argumentaciju o promenama u svim segmentima vezanosti za pravoslavlje i SPC (religijsko identifikovanje, doktrinarno verovanje i religijsko-obredno ponašanje), kao i vidnom uticaju religijsko-crkvenog kompleksa na aktuelna dešavanja u javnom životu Srbije, Blagojević se upušta u ocenjivanje da li pomenute tendencije nedvosmisleno svedoče povratak davnašnjim obrascima

uključenosti crkve i sveštenstva u politički i kulturni život srpskog društva ili se radi o mnogo blažem, kvantitativnim i kvalitativnim indikatorima proverljivom procesu prirodne promene položaja klatna na istorijskoj amplitudi srpskih crkveno-državnih odnosa. Njegov stav je jasan: *savremeni klerikalizam u Srbiji ne postoji*, jer nisu ispunjena tri bitna preduslova njegove egzistencije – natpolovična zastupljenost gorljivih vernika u ukupnom stanovništvu, jak klerikalni duh i izražena ekonomska i politička moć sveštenstva. Mogu se prepoznati elementi uspostavljanja tešnje veze crkve i državne vlasti (veronauka u osnovnim i srednjim školama, medijska promocija pravoslavlja i SPC, sprega sveštenstva i političkog pod sistema društva), ali je njihova snaga još uvek daleko od toga da Srbiju vraćaju na staze srednjovekovne slave i nečega što bi se otvoreno moglo nazvati *kontrasekularizacijom*. Desekularizacija je mnogo realističniji opis pojačanog uticaja SPC i čvršće vezanosti ljudi za religiju i crkvu. Međutim, autor ne odbacuje mogućnost da se u budućnosti tako nešto neće zbiti, naročito ukoliko se: uzmu u obzir najave države o vraćanju, nakon Drugog svetskog rata oduzete, crkvene imovine; nastavi obilato materijalno i finansijsko pomaganje crkava po Srbiji i dozvoli mnogo opipljiviji politički upliv klera.

O izazovima koje savremenost ispostavlja pred konfesionalno biće makedonskih Roma izveštava Ružica Cacanaska u svom radu “Promene u konfesionalnom identitetu Roma u Republici Makedoniji”. Ona detaljno opisuje napore predstavnika manjinskih hrišćanskih zajednica – Evangelističke crkve, Metodističke crkve, Adventističke crkve (Sedmog dana), Jehovinih svedoka, Novoapostolske crkve, Kongrešanske crkve i Hrišćanskog centra – da čvršće vežu uz sebe predstavnike marginalnih društvenih slojeva, ponajpre Roma, čiji je nezavidan položaj na balkanskoj mapi, a time i u Makedoniji, već opšte mesto brojnih socioloških analiza. Iskustvenu potporu rada čine rezultati obimnog terenskog istraživanja “Novi aspekti u determinisanju promena romske konfesionalne matrice”, obavljenog unazad dve godine na statistički relevantnom uzorku. Odgovori romskih ispitanika u romskih naseljima dopunjeni su intervjuima sa Romima-verniciima iz manjinskih verskih

zajednica. Misionarenje među Romima započinje na individualnom planu, zahvaljujući rođaćkim, komšijskim i prijateljskim vezama sa onima koji su već pristupili nekoj od protestantskih verskih zajednica. Dok pripadnici ostalih etničkih grupa mahom odabijaju kontakte sa, kako ih nazivaju, “sektašima”, Romi iskazuju neobičnu prijemčljivost za poruke koje dolaze od protestantskih pastora. Ne čudi ni visokoprocenatna uspešnost masovnih konverzija, najčešće u organizaciji različitih Evangelističkih crkvi. Lideri manjinskih hrišćanskih verskih zajednica otvoreno ističu da tome mogu da zahvale u značajnoj meri nedovoljnoj romskoj upućenosti u učenja priznatih religija, te suštinskoj nezainteresovanosti većinskih verskih subjekata za potrebe verništva romske nacionalnosti, čak i među pripadnicima islama, poznatim po tradicionalnoj strogosti u pridržavanju religioznih načela. Izostajanje bliskih i intenzivnih kontakata sa Romima većinske verske zajednice redovno zabašuruju pričom o presudnoj ulozi ekonomskih činioaca u odlučivanju na promenu roditeljske vere; ova konstatacija stoji, jer su misionarska nastojanja redovno povezana sa materijalnom i humanitarnom pomoći koja se besplatno deli, odsudno poboljšavajući nezavidan položaj najugroženijih slojeva stanovništva kojih su Romi veliki deo. Ne treba zanemariti ni efekte u sferi zdravstvene i obrazovne politike. No, kada se za mišljenje o ovome upitaju romske familije koje su prigrlile novu veru, po pravilu se po važnosti izdvaja jedan drugi faktor – duhovne vrednosti i novousvojena doktrinarna učenja, koja doprinose promenjenoj optici gledanja na svet oko sebe i sopstvene uloge u njemu. Poznavanje Biblije, duhovni mir, spoznaja vere – doživljavaju se kao ekskluzivne prednosti u odnosu na pripadnike drugih vera i kohezivni činioaci u objedinjavanju snaga za proširivanje kruga istomišljenika. Lojalnost verskom kolektivitetu, navodi Cacanosa rezultate istraživanja, odnosi prevagu i nad etničkom pripadnošću, pa će, na primer, Romi adventisti i Jehovini svedoci vernost izabranj religiji potvrđivati i prilikom izbora bračnog partnera, uslovljavajući ga istovetnošću religijskih ubeđenja, ali ne i etnosom. Verospovent je u ovim slučajevima porodična odlika, supružnici najčešće utiču na decu, a zabeleženi su i slučajevi kada pritisak ima suprotan smer, odnosno izbor dece kasnije

uslovljava izbor roditelja. Svi članovi porodice agilno učestvuju i u ostalim oblicima ispoljavanja verske odanosti: redovni nedeljni susreti, učestvovanje u svečanostima i običajima itd, što sve jača kolektivni duh i osećaj pripadnosti zajednici. Ipak, generalni zaključak je da uprkos postojanju povoljnih uslova “nije došlo do veće promene bazične romske konfesionalne matrice” (str. 246). Velike misionarske akcije realizuju se sa lakoćom, ali stvaranje stabilnog verskog tkiva odvija se veoma teško. Tek je 10% ukupne romske populacije otvoreno priznalo pripadnost manjinskim verskim zajednicama, uprkos velikom broju simpatizera, koji projektuju lažnu sliku o velikom broju romskih protestantskih vernika. Nedostaju Romi sa visokim teološkim obrazovanjem, mada ima propovednika i lica u statusu njihovih pomoćnika.

U radu “Bugarski štampani mediji i formiranje socijalne predstave o Ciganima”, Velina Topalova i Stojan Novakov studiraju članke različite političke orijentacije i stava prema Romima u trima dnevnim novinama velikog tiraža – “Sega” i “Novinar”, umerene političke pozicije i “Ataka”, ekstremno nacionalističke političke partije *Ataka*, o čijim stavovima smo se već informisali iščitavajući rad Elisavete Ignatove. Analizirani naslovi iz “Sege” i “Novinara” potiču iz perioda januar 2000 – april 2006, dok naslovi iz “Atake” obuhvataju period od osnivanja partije sve do aprila 2006. godine. U fokus interesovanja pomenutih štampanih medija Romi ulaze naročito 2005. godine, pred parlamentarne izbore u Bugarskoj, kada su pojedini političari populističkom retorikom i najprizemnijim motivima pokušali da obezbede među običnim ljudima jeftine političke poene. Socijalno nezadovoljstvo najšireg građanstva rezultatima tranzicionih promena preusmereno je u obliku latentnog rasizma prema Romima usled, gle čuda, “neopravdanih” zahteva, tada još uvek u poslaničkim klupama, romske partije “Evrroma” za besplatnim obrazovanjem i zdravstvenom zaštitom Roma, ali i svih ostalih socijano ugroženih Bugara, Turaka. Započeta je hajka prema Romima kao glavnim prestupnicima, vinovnicima kriminalnih radnji i generatorom opšteg osećaja unutrašnje nesigurnosti. Ko je od pomenutih medija prednjačio u neslavnom ponašanju? “Sega” je objavila značajno više članaka sa pozitivnom konotacijom nego sa

negativnom i plasirala dvostruko manje izveštaja o kriminalnim aktivnostima pripadnika romske populacije od “Novinar”-a. Tokom šestogodišnjeg perioda samo jedna petina članaka objavljenih u “Segi” i “Novinaru” sadrži etnonim “Ciganin”, dok ostatak (preko 80%) sadrži etnonim “Rom”, politički prihvatljiviji u javnoj raspravi. “Sega” i “Novinar” koriste etnonim “Ciganin” u negativnom kontekstu naslova samo u 5,8%, odnosno u 4,8%. U “Ataki” je, pak, za svega 6 meseci objavljeno 98 članaka sa naslovima koji sadrže reč “Ciganin” ili “Rom” (“Sega” je za šest godina objavila ukupno 335, a “Novinar” 215 tekstova, među kojima, kako smo već podcrtali, prevagu odnose članci pozitivnog predznaka), od čega je 79% negativnog karaktera. Dalje, informišući o romskom narodu “Ataka” u većini slučajeva koristi etnonim “Ciganin”, medijski ih etiketirajući na neprihvatljiv način u smislu prakse korektnog javnog govora i sa neskrivenim podstrekivačkim pozivima za stigmatizacijom i diskriminacijom najnemoćnije etničke grupe u državi. Naslovi sa negativnom konotacijom čine 70,4% od ukupnog broja publikovanih priloga, a od tog broja u 88,7% slučajeva prilozima su posvećeni opisima kriminalnim radnji “garavih momaka”. Preovlađujuća slika o Romima posve je jasna: poslednja mesta na svim lestvicama njima su zagarantovana, oni su “loši momci” kojih se ne treba samo kloniti, već ih i javno žigosati i surovo kažnjavati. Očigledno je da predstoji još mnogo truda na anuliranju posledica ovakvih manipulacija javnom svesti i promociji jezika tolerancije kada se predstavljaju etničke manjine na nacionalnom i regionalnom planu, i to ne samo u bugarskom društvu. *Započeta Dekada Roma* samo je dodatni imperativ.

Specifičan pogled na perspektivu zajedničkog života većinskog srpskog i manjinskog romskog stanovništva na osnovu *progrednog mesta*, predmet je interesovanja Dragoljuba Đorđevića i Dragana Todorovića u prilogu “Romi (i Srbi), kultura smrti i tolerancija: tri primera iz južne Srbije”. Sloboda je izbora svakog čoveka za koji će se modalitet večnog boravišta opredeliti, tu slobodu ne treba braniti ni romskoj manjini kada na red dođe nužnost takvog opredeljivanja. Manje je bitno da li je to: groblje fizički odvojeno od groblja većinskog naroda; sopstveno groblje koje je fizički

spojeno sa grobljem većinskog naroda ili groblje većinskog naroda (o sahranjivanju van mesta življenja se raspravlja tek u iznimnim, vrlo retkim okolnostima). Kako će se i u kom pravcu kretati dešavanja u budućnosti u ovoj sferi, istinski je pokazatelj zaživljavanja multikulturalističkih i interkulturalističkih tendencija u jednoj lokalnoj sredini, te jezičak na vagi u ocenjivanju njenih demokratskih potencijala. Ima li dovoljno argumenata koji bi svedočili o tome da višedecenijski zajednički život u pravoslavnom kulturnom okruženju i istovetan ekonomski, socijalni i kulturni položaj (a slika je to važećih odnosa u srpskom ruralnom zaleđu) doprinose gubljenju svake vrsta zazora većinskog stanovništva prema romskoj manjini i praktikovanju zajedničkog sahranjivanja? Ili preplitanje manjinskog islama i većinskog pravoslavlja, dveju podjednako postojanih tradicija u urbanom jezgru, nosi sa sobom osobena pravila igre koja ne dozvoljavaju olako međusobno mešanje? Može li *kultura smrti* da opovrgava ili potvrđuje potencijale za etničku i religijsku toleranciju, za saživot u multietničkom i viševerskom društvu, kakvo je nesumnjivo srpsko? Do nekih se odgovora došlo proučavanjem vidova sahranjivanja romskog stanovništva u tri okruga jugoistočne Srbije: Niškog (Doljevac – Belotinac), Topličkog (Prokuplje – Mala Plana) i Jablaničkog (Lebane – Krivača).